

De Burcht in Leiden – Wim Bonis

Een Romeins verleden?

De Burcht in Leiden is een ronde door mensen opgeworpen heuvel van 12 meter hoog met een rond Middeleeuws bouwwerk op de top, en is gelegen op het punt waar de Oude en Nieuwe Rijn samenkomen, midden in het centrum van Leiden. Er is een rijke geschiedenis mee verbonden die niet los gezien kan worden van de geschiedenis van de stad zelf. De vraag die historici al heel lang heeft bezig gehouden is: hoe ver terug gaat de geschiedenis van Leiden en daarmee samenhangend die van de Burcht? Werd vanaf de 16^e eeuw de link gelegd tussen Leiden en de geromaniseerde nederzetting Lugduno die op de Peutinger kaart staat vermeld – en die ‘Lugdunum Batavorum’ werd genoemd omdat men er overtuigd van was dat de streek ooit werd bevolkt door Bataven –, in de eeuwen daarna is deze link flink onder vuur komen te liggen. Volgens die kaart zou Lugdunum heel dicht bij zee gelegen moeten hebben, ongeveer in de buurt van Katwijk. Bovendien zou de naam van Leiden etymologisch terug te voeren zijn op Leithon en dus niet naar Lugdunum. De Burcht zou niet ouder zijn dan de 11^e eeuw.

Leithon

Volgens Ed van der Vlist – die zijn studie over de Burcht heeft vastgelegd in een mooi geïllustreerd boek, getiteld *De Burcht van Leiden* – hebben de Romeinen in ieder geval niets met het ontstaan van Leiden of de Burcht te maken. Hiermee verwoordt hij de algemene consensus onder de Nederlandse historici. Een zware overstroming had de agrarische nederzetting aldaar uit de tweede eeuw verwoest en de volgende bewoners lieten ‘meer dan duizend jaar’ op zich wachten, aldus van der Vlist. Hij bevestigt de hedendaagse opvatting dat de naam van Leiden is afgeleid van Leithon, maar hij voegt er wel aan toe dat die nederzettingsnaam zeer

waarschijnlijk al in de Romeinse tijd bestond (p. 16). Dit interessante detail roept wat vragen op. Betekent dit dat er toch een Romeinse of inheemse nederzetting is geweest die als voorganger van Leiden kan worden gekwalificeerd? En hoe is het mogelijk dat in een streek waar meer dan duizend jaar geen bewoning is geweest de naam Leithon wel kon overleven?

Romeinse munten en aardewerk

Van der Vlist vermeldt dat er bij de Burcht ooit vier munten van keizer Hadrianus en wat scherven van Romeins aardewerk zijn gevonden. Maar dat is volgens hem zeker nog geen bewijs voor een Romeinse oorsprong: ‘Als daar werkelijk Romeinse munten zijn gevonden, dan moeten die afkomstig zijn van uit elders opgebrachte grond, bijvoorbeeld van de castella Matilo en Praetorium Agrippinae.’ (p.16) Elders wordt ook vermeld dat er puin van Romeinse dakpannen is aangetroffen in de burchtheuvel, en wordt ook verwezen naar de Romeinse nederzettingen in Leiderdorp (Matilo) en Valkenburg (Praetorium Agrappinae). Ik vermoed dat de Peutingerkaart hier van invloed is geweest: tussen Matilo en Praetorium Agrippinae lagen volgens deze kaart in de Romeinse tijd immers geen nederzettingen van enige betekenis, dus mogen we aannemen dat er toen op de plek waar Leiden nu ligt vrijwel niets moet zijn geweest. Dan spreekt het vanzelf dat alles wat er binnen de huidige Leidse stadsgrenzen toch wordt gevonden uit de Romeinse tijd van elders moet zijn aangevoerd. Maar hoe groot is de kans dat aarde die de bouwers van de burchtheuvel van elders hadden aangevoerd nu net voormalige grond van een Romeinse nederzetting bleek te zijn? En waarom zou men voor dit doel ooit grond en puin helemaal uit Matilo of Praetorium Agrippinae hebben gehaald?

De kunstmatige heuvel

Ook de datering van de Burcht roept vragen op. Op de Wikipediasite – over (de geschiedenis van) Leiden – valt te lezen dat rond 860 voor het eerst gesproken wordt over een gehucht met de naam Leithon en dat daar een kunstmatige heuvel werd opgeworpen. Een website over de geschiedenis van Zuid-Holland stelt dat rond het jaar 800 Leiden bestond uit drie gehuchten aan de voet van een heuvel, die samen Leithon werden genoemd. Alhoewel hier niet wordt gerept over de eventuele Romeinse oorsprong van de naam Leithon, betekent dit in ieder geval dat de geschiedenis van de burchtheuvel in ieder geval een paar honderd jaar eerder aanvangt.

Daarmee stuiten we op een interessant punt. Ik vermoed namelijk dat sommige historici wat de datering betreft vooral hebben gekeken naar *het bouwwerk* op de heuvel (en dat ook identificeren als ‘de Burcht’) en veel minder naar *de heuvel* waarop het bouwwerk is geplaatst. De aanwezigheid van een heuvel rond 860 ondergraaft ook de periode van ‘meer dan duizend jaar’ waarin het gebied onbewoond zou zijn geweest. Als de bewoning in de streek was weggevaagd in

200-300 en er rond 800 sprake zou zijn van een gehucht met een kunstmatige heuvel, dan hoeft er niet veel meer dan 500 jaar te worden overbrugd. En we moeten ons bovendien bedenken dat vermelding in de 9^e eeuwse bron nog niet hoeft te betekenen dat de heuvel ook in die tijd is opgericht. Waarom zou die er toen al niet een poos hebben kunnen staan?

De stichting door Hengest

Het is dan nog maar een kleine sprong naar de stichtingsdatum in de 5^e eeuw, zoals die is overgeleverd via bronnen vanaf 15^e eeuw. Van der Vlist noemt er twee: een anonieme bron uit 1440, die vertelt dat Friezen en reuzinnen in de 5^e eeuw de Burcht hebben gebouwd in een ‘Woud zonder Genade’; en een boek van Jan Jansz Orlor uit 1614, waarin wordt vermeld dat de Burcht gesticht zou zijn in 449 door Hengest, een hertog van de Angelen en Saksen die samen met zijn broer Horsa voorkomt in veel andere bronnen. Na hun strijd in Engeland tegen Vortigern, de koning van Brittannië, waarin Horsa helaas omkwam, zou Hengist naar de streek van Leiden zijn teruggekeerd om de Burcht te bouwen. Alhoewel van der Vlist weinig historische waarde hecht aan deze – folkloristisch gekleurde – bronnen, wijst hij er niettemin op dat de archeologische vondsten aan weerszijden van de Noordzee uit die tijd ‘een opmerkelijke gelijkenis’ laten zien, en dat het ook op plaatsnaamkundige gronden waarschijnlijk is dat een deel van de emigrerende Saksen zich in de kuststreken van Nederland heeft gevestigd. Maar verder hecht hij weinig waarde aan deze verhalen over de stichting van de Burcht in de 5^e eeuw.

Overstromingen

Bij dit hele thema van de oorsprong van de Burcht moeten we ons bedenken dat er in het – nog dijkloze – kustgebied van Nederland natuurlijk regelmatig overstromingen zijn geweest, en dat de bedding van de Oude Rijn, die in die tijd nog fungeerde als de hoofdadere van de Rijn en veel breder was, zich af en toe ook wel zal hebben verplaatst. Het is goed denkbaar dat een kunstmatig aangelegde heuvel beschadigd werd door dergelijke overstromingen en gerepareerd of misschien wel helemaal opnieuw opgebouwd moest worden. Verplaatsing van de rivierbedding kan er ook toe hebben geleid dat nederzettingen zich moesten verplaatsen en dat sporen van eerdere bewoning helemaal werden weggevaagd. Dus afwezigheid van bewoning op een specifieke plek hoeft niet te betekenen dat de bewoning geheel was verdwenen. De archeologie kan ons wat dit betreft niet alles vertellen. Vanuit deze overwegingen is ook te verklaren dat de nederzettingsnaam van Leithon kon overleven in perioden waarin er geen duidelijke sporen van bewoning zijn gevonden.

Terpen, wierden, vliedbergen en mottekastelen

Net als in de ons omringende landen, zijn in Nederland kunstmatig aangelegde heuvels in het landschap een veel voorkomend verschijnsel. Friesland kent

natuurlijk haar terpen en wierden, en Zeeland haar vliedbergen. De Burcht wordt wat dit betreft door historici bij het type *mottekasteel* ingedeeld: een kasteelachtig bouwwerk dat is neergezet op een heuvel die meestal kunstmatig door mensen is aangelegd. Vanuit Normandië zouden dergelijke mottekastelen over andere landen zijn verspreid. Van der Vlist typeert de Burcht ook als een mottekasteel en voegt eraan toe dat ze allemaal gedateerd kunnen worden tussen de 11^e tot de 13^e eeuw (p.17). Maar dan blijft de vraag natuurlijk liggen wat we verder moeten met de burchtheuvel die, zoals we hebben gezien, al een paar eeuwen eerder is aangetroffen.

Redenen om een kunstmatige heuvel te bouwen

In Nederland wordt er vrij algemeen van uitgegaan dat alle typen kunstmatige heuvels altijd een nuttige functie moet hebben gehad. Bij de Burcht wordt dan gedacht aan een plek van waaruit de machthebbers de omgeving konden controleren, een plek waar de bevolking veilig was tijdens een overstroming of een plek voor de tolheffing op de Oude Rijn. Opmerkelijk in dit verband is in ieder geval dat het water niet altijd een rol gespeeld bij de aanleg van de mottekastelen, want er zijn ook flink wat exemplaren aangetroffen in het hoger gelegen oosten van Nederland, en in het heuvellandschap van de ons omringende landen.

Nader onderzoek maakt duidelijk dat mensen door de eeuwen heen ook kunstmatige heuvels om hele andere redenen hebben gebouwd. Denk in dit verband bijvoorbeeld aan de beroemde ronde heuvel Silbury Hill in Engeland, die een prehistorische oorsprong heeft en zeker niet is gebouwd ter verdediging tegen vijanden of tegen water. Voor zover bekend diende deze heuvel alleen een symbolisch doel en maakte zij onderdeel uit van een uitgestrekt ritueel landschap. (Zie de boeken van Michael Dames over dit thema.) Interessant in dit verband is dat er gevallen bekend zijn waar het bouwwerk van een mottekasteel soms ook op een oudere prehistorische heuvel is gebouwd, zoals bij [Shipsea Castle in Engeland](#). De archeoloog, Jim Leary van de Universiteit van Reading, die in 2016 (in het kader van [een grootschalig onderzoek](#) naar de ouderdom van mottekastelen) met het nieuws hierover naar buiten kwam, heeft ook van een aantal andere kasteelmottes aangetoond dat de heuvel waarop zij zijn gebouwd een oudere, prehistorische oorsprong heeft.

Een heuvel met meerdere functies

Wij moeten ons bedenken dat de burchtheuvel niet slechts één specifieke functie hoeft te hebben vervuld: deze kan meerdere functies hebben vervuld, misschien zelfs wel tegelijkertijd. Wie weet is de burchtheuvel ooit begonnen als een soort open lucht tempel à la Silbury Hill, een rituele verhoging in het vlakke landschap, om later geleidelijk een meer prozaische functie toebedeeld te krijgen als controleplek van de machthebbers, als beschermingsplek tijdens een overstroming of als plek voor tolheffing. Dit is uiteraard speculatief, maar het verdient toch

vermelding omdat dit door Nederlandse historici – denkend vanuit hun christelijke of seculiere achtergrond waarin landschappen slechts fungeren als *decor* – niet als mogelijkheid lijkt te zijn overwogen. Deze plek bood een fantastisch uitzicht over de nederzetting en het omringende Rijnlandse laagland, maar – zoals gezegd – dit hoeft in beginsel geen controle doeleinden hebben gediend. Het is denkbaar dat de inheemse bewonders vanuit deze verhoogde plek op specieke momenten in het jaar hun verbondheid met het omringende landschap opnieuw konden beleven.

We kunnen niet om het feit heen dat de burchtheuvel op een zeer markante plek ligt – op een centrale, betekenisvolle plek waar doelbewust de huizen zodanig om heen zijn gebouwd, dat de heuvel ongeveer in het midden van de oude stad is blijven liggen. Alhoewel zowel de heuvel als het bouwwerk erop cultureel of architectonisch gezien misschien niet zo heel veel voorstellen, heeft men er altijd zorg voor gedragen dat deze plek bewaard bleef. Kortom, men heeft waarschijnlijk altijd wel aangevoeld dat we hier te maken hebben met een plek die een bijzondere uitstraling heeft.

Keltische heuvel symboliek

Het is interessant nog wat verder te speculeren door een link te leggen naar de Keltische cultuur. De band tussen Leiden en Lugdunum mag wel dan doorgesneden zijn door historici, het is wel zeker dat er in de Rijnstreek ooit een nederzetting heeft gelegen die van Keltische oorsprong was en die de Romeinen op een gegeven moment hebben geromaniseerd tot de naam *Lugduno* of *Lugdunum*. Er zijn meerdere ‘Lugdunums’ bekend buiten Nederland, en dit zijn allemaal geromaniseerde plaatsen waar de Keltische God Lug ooit werd vereerd. Dat moet in de Rijnstreek dus ook het geval zijn geweest. Recent onderzoek heeft uitgewezen dat de Keltische cultuur een veel grotere rol heeft gespeeld in het Nederlands kustgebied dan lang werd aangenomen (zie hierover mijn artikel *Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed*).

Als we ons wat verdiepen in de wijze waarop de Kelten hun god Lug vereerden, dan ontdekken we al snel, dat hoogten – meestal bergen maar ook kunstmatige heuvels – daarin een grote rol hebben gespeeld (zie in dit verband de magnifieke studie van Maire MacNeill over het Lughnasa oogstfestival). Dit festival werd jaarlijks gevierd aan het begin van augustus, op het moment waarop de eerste oogst werd binnen gehaald. Bij de rituele feestelijkheden nam de top van de heuvel of berg een centrale plaats in. Omdat Kelten hun Godinnen en Goden bij voorkeur vereerden in de open lucht, mogen we er vanuit gaan dat deze hoogten in eerste instantie onbebouwd waren: ze maakten als *openlucht tempels* onderdeel uit van het omringende heilige landschap.

De symbolische plek van de Burcht

Het is goed voorstelbaar dat de vroegere burchtheuvel een fantastisch uitzicht bood over de nederzetting en het omringende Rijnlandse laagland. In het licht van de

localisering van Lugdunum bij Katwijk ligt het natuurlijk niet zo voor de hand om de burchtheuvel in dit kader te plaatsen. Maar het kan ons in ieder geval bewust maken van het feit dat dergelijke heuvels in beginsel naast een nuttige functie een misschien wel veel belangrijkere symbolische functie hebben gehad. Van der Vlist vermeldt dat op munten die ooit door Floris 1 bij de Burcht zijn geslagen (en op verschillende plekken in Rusland zijn teruggevonden) de naam *Leitheriburch* is te lezen (p. 26). Als we ons bedenken dat het Keltische *dunum* verwijst naar een verhoging of heuvel, en soms is vertaald met *burg* (bijvoorbeeld, in [de naam Domburg](#) bestaan beiden termen verdubbeld naast elkaar), dan is niet veel fantasie nodig om er toch een echo van van Lugdunum in te horen doorklinken...

De Burcht in het hart van de stad

Maar afgezien van deze speculatieve overwegingen, is het duidelijk dat de Burcht tot op de dag van vandaag een centrale, symbolische plek is gebleven in Leiden. Als je een oude kaart van Leiden bekijkt, dan lijkt de roodgekleurde vorm van de stad op een hart: aan beide zijden verbonden met de aderen van de Oude Rijn die de stad helemaal doorbloedt via haar grachtenstelsel. En de Burcht bevindt zich ongeveer in het centrum van dit hart. Zoals hierboven al is vermeld, was de burchtheuvel er al voordat de stad geleidelijk aan gestalte kreeg, en is deze daarna altijd het werkelijke centrum van Leiden gebleven. Waar andere steden centrale pleinen hebben, zo heeft Leiden de Burcht. Hou dit in gedachten als je een bezoek brengt aan de Burcht. Vanuit die plek heb je nog steeds een prachtig uitzicht over de Leidse binnenstad en verder – net zoals de vroegste bewoners zich vanuit deze plek verbonden voelden met het omringende landschap.

Kaart van Leiden, Frederik de Wit (1630-1706)

Bronnen:

- *De Burcht van Leiden*, Ed van der Vlist, Primavera Press, 2003
- *De Leidse Burcht*, Prof. dr. J.G.N. Renaud, Nederlandse Kastelenstichting, ANWB 1982
- *The Festival of Lughnasa. A study of the survival of the Celtic festival of the beginning of harvest*, Máire MacNeill, Four Courts Press 2008 (oorspronkelijk 1962)
- *Silbury Treasure. The Great Goddess rediscovered*, Michael Dames, Thames & Hudson, 1976
- *Silbury. Resolving the Engima*, Michael Dames, The History Press, 2010
- *De Kelten en de Lage Landen. Vechten voor het beste deel*, Herman Clerinx, Davidsfonds, 2008
- *Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed*, Wim Bonis, Leids Jaarboekje 2005.
- https://nl.wikipedia.org/wiki/Geschiedenis_van_Leiden
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Leiden>
- <https://geschiedenisvanzuidholland.nl/locatie/geschiedenis-van-leiden>
- <https://nl.wikipedia.org/wiki/Mottekasteel>
- <http://archeologieonline.nl/nieuws/skipsea-castle-is-gebouwd-op-grafheuvel-uit-de-ijzertijd>
- <https://roundmoundsproject.wordpress.com/>